

Grażyna Stojak*

Rewitalizacja Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu w latach 2009–2014. Część I. Stan badań i literatura

Revitalisation of the Underground Tourist Route in Przemyśl in the years 2009–2014. Part I. State of research and literature

Słowa kluczowe: rewitalizacja, podziemia, badania architektoniczne, trasa turystyczna, kolektor, kamienice

Key words: revitalisation, underground, architectonic research, tourist route, collector sewer, tenement houses

1. WPROWADZENIE

W latach 2009–2014 przeprowadzono rewitalizację dwukondygnacyjnych piwnic oraz odcinka kolektora sanitarnego biegnącego pod Rynkiem, z przeznaczeniem na Podziemną Trasę Turystyczną. Był to I etap prac, których plan został opracowany w 2001 roku w ramach współpracy samorządu miejskiego Przemyśla ze specjalistami z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie¹. Po wykonaniu prac projektowych według wcześniejszych koncepcji, w 2010 roku rozpoczęto realizację wieloaspektowej inwestycji, polegającej na kompleksowej konserwacji murów piwnic pod budynkiem magistratu w Rynku 1, a także odcinka zabytkowego kolektora sanitarnego. Było to duże wyzwanie naukowe, projektowe, inżynieryjne i logistyczne. Zostało zakończone odbiorem prac w 2014 roku i oddaniem do użytku Podziemnej Trasy Turystycznej. Wszystkie prace prowadzone w latach 2009–2014 były uzgadniane w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Przemyślu i były prowadzone pod nadzorem dr Grażyny Stojak, autorki niniejszego opracowania². Wszystkie prace były finansowane z dwóch źródeł: ze środków Wojewódzkiego Podkarpackiego Konserwatora Zabytków w Przemyślu oraz Gminy Miejskiej Przemyśl. Zostały wykonane przez Firmę ORION

1. INTRODUCTION

In the years 2009–2014, the revitalisation was carried out of two-storey cellars and a section of the collector sewer running beneath the Market Square meant to become the Underground Tourist Route. It was the 1st stage of work the plan of which was prepared in 2001, within the cooperation between the Przemyśl municipal authorities and specialists from the University of Science and Technology in Krakow¹. After the project work was completed in accordance with the previous concept, the realisation of the multi-aspect investment involving complex conservation of the cellar walls under the magistrate building at 1 Market Square¹, as well as a section of the historic collector sewer, commenced in 2010. It was a considerable scientific, designing, engineering and logistic challenge. The work was completed and accepted in the year 2014, and the Underground Tourist Route was open for the public. All the work carried out in the years 2009–2014 was consulted in the Voivodeship Monument Protection Office in Przemyśl and was supervised by dr Grażyna Stojak, the author of this study². All the work was financed from two sources: from the financial resources of the Podkarpacie Voivodeship Monument Conservator in Przemyśl and the Municipality of Przemyśl. It was carried out by the ORION

* dr, Uniwersytet Rzeszowski

* dr, Rzeszow University

Cytowanie / Citation: Stojak G. Revitalisation of the Underground Tourist Route in Przemyśl in the years 2009–2014. Part I. State of research and literature. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;52:96-110

Orzymano / Received: 3.07.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.07.2017

doi:10.17425/WK52PRZEMYSL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

z dużym osobistym zaangażowaniem w prace restauratorskie Macieja Piórkowskiego, właściciela firmy. Bieżący nadzór konserwatorski prowadził Stanisław Sęk, a konsultacje naukowe i archeologiczne prof. dr hab. Zbigniew Pianowski z Uniwersytetu Rzeszowskiego. Należy podkreślić wysoką jakość wykonanych prac budowlano-konserwatorskich oraz osobisty wkład M. Piórkowskiego w cały proces rewitalizacji.

2. STAN BADAŃ ZESPOŁU KAMIENIC PRZYRYNKOWYCH W PRZEMYŚLU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ – ZARYS

2.1. Prace publikowane i niepublikowane – wybór

Działania wojenne, które miały miejsce podczas pierwszej i drugiej wojny światowej, doprowadziły do dewastacji miejskiej zabudowy Przemyśla, w tym w dzielnicy śródmiejskiej. W latach 50. XX wieku dochodziło do katastrof budowlanych i licznych uszkodzeń zabytkowych kamienic, co wiązało się ze stałym podejmowaniem ich zabezpieczania oraz częstych napraw. Wówczas władze miejskie rozpoczęły nawiązywanie kontaktów ze specjalistami z różnych dziedzin związanych z budownictwem i architekturą. Pomimo złego stanu technicznego zabudowy Starego Miasta wielu naukowców doceniało jego piękno.

Pierwszą po II wojnie światowej syntetyczną publikacją o zabudowie przemysłowego Rynku był artykuł Stanisława Żaryna pt. *Kamienice Przemyśla*, który ukazał się w „Kwartalniku Architektury i Urbanistyki” w 1956 roku³. Autor, z zawodu architekt, urbanista i konserwator zabytków architektury, rozpoczął dyskusję o topografii przemysłowego rynku, kształcie działek i ich zabudowie. Wysunął on szereg hipotez, które zostały podjęte przez kolejnych badaczy. Jednym z pierwszych był głos G. Krupińskiego, autora artykułu pt. *Rynek przemyski i jego kamienice*, który ukazał się w „Roczniku Przemyskim” w 1962 roku⁴.

W związku z przygotowaniem do obchodów tysiąclecia państwa polskiego nasiliło się prowadzenie badań architektonicznych i archeologicznych przez różne ośrodki naukowe, szczególnie na przełomie lat 50. i 60. XX wieku. Główna uwaga badaczy, m.in. z Ośrodka Archeologicznego w Rzeszowie, była skoncentrowana na Wzgórzu Zamkowym i Wzgórzu Trzech Krzyży, prowadzono także badania archeologiczne w obrębie Starego Miasta⁵. Naukowe prace badawcze w zakresie historii architektury przemysłowych kamienic prowadził Józef Tomasz Frazik, późniejszy profesor Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, wraz z żoną, Renatą Frazikową, będącą z wykształcenia architektem i historykiem sztuki⁶. Państwo Frazikowie są autorami wielu dokumentacji historyczno-architektonicznych, specjalistycznych opinii, inwentaryzacji oraz opracowań opublikowanych, jak i niepublikowanych, pozostawionych w formie notatek i maszynopisów⁷.

Company with considerable personal involvement in the restoration work on the part of Maciej Piórkowski, the company owner. Current conservation supervision was conducted by Stanisław Sęk, while scientific and archaeological consultation – by Prof. dr hab. Zbigniew Pianowski from Rzeszow University. The high quality of building and conservation work as well as personal involvement of M. Piórkowski in the whole process of revitalisation should be emphasised.

2. STATE OF RESEARCH OF THE COMPLEX OF MARKET SQUARE TENEMENT HOUSES IN PRZEMYŚL AFTER WORLD WAR II – OUTLINE

2.1. Published and unpublished works – selection

Military activities which took place during World War I and II, led to the devastation of the city buildings in Przemyśl, including the town centre. During the 1950s there occurred construction disasters and frequent damage to historic tenement houses, which resulted in the constant necessity to protect and repair them. Then the town authorities began to contact specialists from various disciplines related to building industry and architecture. Despite poor technical condition of buildings in the Old Town, many scientists appreciated its beauty.

After World War II, the first synthetic publication about the buildings on the Market Square in Przemyśl was the article by Stanisław Żaryn, entitled *Tenement Houses in Przemyśl*, which appeared in the “Architecture and Urban Design Quarterly” in 1956³. Its author, by profession an architect, urban designer and conservator of architecture monuments, initiated a discussion on the topography of the Przemyśl Market Square, the shape of plots and their building development. He put forward several hypotheses which were then examined by subsequent researchers. One of the first was G. Krupiński, the author of an article entitled *Przemyśl Market Square and its Surroundings*, which was published in the “Rocznik Przemyski” in the year 1962⁴.

In connection with preparations to celebrate one thousand years of the Polish state, architectonic and archaeological research carried out in various scientific centres intensified, particularly at the turn of the 1950s/1960s. The attention of scientists from e.g. Archaeological Centre in Rzeszow was focused mainly on the Castle Hill and the Hill of Three Crosses, and archaeological excavations were also carried out within the Old Town⁵. Scientific research work in the field of history of architecture of tenement houses in Przemyśl was conducted by Józef Tomasz Frazik, later a professor at the Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, with his wife Renata Frazikowa, an architect and art historian by profession⁶. The Fraziks are authors of numerous historic-architectonic documentations, expert opinions, inventories and studies both published and unpublished, left in the form of notes and typescripts⁷.

W połowie lat 60. XX wieku zostały przeprowadzone przez J.T. Frazika badania architektoniczne kamienicy Rynek 11, które opublikowano kilka lat później⁸.

W 1971 roku ukazały się *Wybrane materiały archiwalne do dziejów najstarszych kamienic Przemysła (umowy, rachunki i opisy z XVI i pocz. XVII wieku)*⁹. Dzięki przeprowadzonej wielowątkowej kwerendzie archiwalnej zostały rozpoznane stosunki własnościowe poszczególnych kamienic przyrynkowych.

Na początku lat 70. XX wieku zostały opublikowane kolejne artykuły dotyczące przemyskich budowli zabytkowych w obrębie Rynku. Na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu w 1970 roku zostało przygotowane przez J.T. Frazika opracowanie pt. *Kamienica w Przemysłu przy Rynku 16. Wstępne badania architektoniczne*¹⁰.

Do najważniejszych obiektów użyteczności publicznej należał ratusz miejski, dziś nieistniejący. Jego relikty znajdują się pod kamienną nawierzchnią obecnej płyty Rynku. Badania archiwalne przeprowadzone na początku lat 70. XX wieku przez J.T. Frazika były podstawą kilku opracowań dotyczących budowy ratusza w Przemysłu¹¹.

Profesor J.T. Frazik był autorem licznych opracowań monograficznych przemyskich kamienic. Artykułem otwierającym cykl opracowań o przemyskich kamienicach jest publikacja pt. *Z badań nad najstarszymi kamienicami Przemysła*, która ukazała się w 1974 roku¹². W dwa lata później zostało opublikowane opracowanie pt. *Problemy badawcze i zagadnienie rewaloryzacji fasady kamienicy Stramszewicowskiej w Przemysłu*¹³.

Sz szczególnie cenne były kamienice otwarte podcieniami do Rynku. One też wzbudzały zainteresowanie badaczy, tym bardziej że południowa pierzeja Rynku zachowała cały ciąg podcieni. Pozostałe pierzeje Rynku, tj. wschodnia i północna, obecnie posiadają jedynie po dwie zachowane kamienice podcieniowe. W 1978 roku został opublikowany artykuł pt. *Kamienica w Rynku przemyskim oznaczona numerem czwartym*¹⁴.

Kolejny artykuł pt. *Kamienica Cegielczyńska przy Rynku przemyskim oznaczona numerem piątym*¹⁵ został zamieszczony w 1986 roku w „Roczniku Przemyskim”. Ponadto dla kamienicy przy Rynku nr 5 zostały opracowane przez doc. dr. Władysława Ślesiańskiego, ówczesnego dziekana Wydziału Konserwacji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, dezyderaty konserwatorskie¹⁶. W 2004 roku wybrane artykuły zostały opublikowane staraniem Regionalnego Ośrodka Kultury, Edukacji i Nauki w Przemysłu oraz Instytutu Sztuki PAN w Warszawie pt. *Sztuka Przemysła i Ziemi Przemyskiej*¹⁷.

Wspólnie z Renatą Frazikową został opracowany artykuł pt. *Kamienica Brzykowska przy Rynku przemyskim nr 9*, opublikowany w „Materiałach i Studiach Muzealnych” w latach 1988–1990¹⁸. Nadmienić trzeba, że kamienica ta była restaurowana w celu zorganizowania w niej nowego oddziału Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej, tj. Muzeum Historii Miasta Przemysła. Mimo upływu lat artykuł ten do dziś stanowi podstawowe kompendium wiedzy o historii i zabytkowej architekturze tej kamienicy.

Ryc. 1. Piwnice pod budynkiem Magistratu w Przemysłu przed remontem. Fot. M. Piórkowski

Fig. 1. Cellars under the Magistrate building in Przemysłu before the renovation. Photo: M. Piórkowski

Ryc. 2. Piwnice pod budynkiem Rynek 1 w trakcie wykonywanych prac remontowo-konserwatorskich. Fot. M. Piórkowski

Fig. 2. Cellars under the building at 1 Market Square during renovation-conservation work. Photo: M. Piórkowski

In the mid-1960s, J.T. Frazik carried out the architectural research on the tenement house at 11 Rynek, which was published a few years later.⁸

The book *Selected Archive Materials for the History of Oldest Tenement Houses in Przemysłu (deeds, bills and descriptions from the 16th and the beginning of the 17th century)* was published in 1971⁹. Property ownership relations in particular tenement houses around the Market Square were determined owing to the multi-level archive preliminary research.

More articles concerning historic buildings around the Market Square in Przemysłu were published at the beginning of the 1870s. Commissioned by the City Monument Conservator in Przemysłu, in 1970 J.T. Frazik prepared a study entitled: *Tenement House in Przemysłu at 16 Rynek. Initial Architectonic Research*¹⁰.

The town hall, no longer existing today, was among the most important public utility buildings. Its relics were located beneath the stone surface of the current Market Square. Archive research carried out at the beginning of the 1970s by J.T. Frazik served as a basis for several studies concerning the construction of the town hall in Przemysłu¹¹.

Ryc. 3. Restauracja ciągów komunikacyjnych pomiędzy komorami piwnic. Fot. M. Piórkowski

Fig. 3. Restoration of circulation routes between the cellar rooms. Photo: M. Piórkowski

Do niezwykle istotnych publikacji należały artykuły Renaty Frazikowej oparte na wcześniej przeprowadzonych badaniach historyczno-architektonicznych¹⁹. W 1983 roku ukazał się artykuł pt. *Budynek przy Rynku 1 w Przemyślu w świetle badań zwanych konserwatorsko-architektonicznymi* wydany w „Roczniku Przemyskim”²⁰. Kolejny, nie mniej istotny, ukazał się w 1986 roku pt. *Monografia kamienicy nr 6 przy rynku przemyskim*²¹.

W ramach obozów naukowych i inwentaryzacji pod kątem opracowania katalogu zabytków miasta Przemyśla, które zostały przeprowadzone w 1951 roku, w 1956 roku, a następnie w 1965 roku przez późniejszych profesorów: Jana Samka, Mariana Korneckiego i Tadeusza Chrzanowskiego, powstała dokumentacja fotograficzna przemyskich zabytków, w tym kamienic przyrynkowych²². Ma ona dziś wartość archiwalną. Pomimo że opracowany w maszynopisie *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Powiat przemyski* został złożony w IS PAN w Warszawie, nie został opublikowany²³. W 2003 roku, z inicjatywy autorki niniejszego artykułu, niewielka część zdjęć wykonanych podczas pobytu w 1951 i 1956 roku została opublikowana w formie retrospektywnego albumu fotograficznego²⁴. Ważną cechą tego opracowania było zamieszczenie porównawczych zdjęć: starych, czarno-białych fotografii wykonanych przez profesora Jana Samka oraz nowych, kolorowych zdjęć zrobionych w tym samym miejscu przez Grzegorza Karnasa, przemyskiego fotografa²⁵. Choć zamieszczono jedynie kilka starych fotografii ukazujących przemyski Rynek, to

Professor J.T. Frazik was the author of numerous monographs of tenement houses in Przemyśl. The article opening a series of studies on the Przemyśl tenement houses was entitled *From Research on the Oldest Tenement Houses in Przemyśl*, which was published in 1974¹². The study entitled *Research Problems and the Issue of Revalorisation of the Facade of the Stramszewicowska Tenement House in Przemyśl* was published two years later¹³.

Tenement houses with their arcades opening onto the Market Square were particularly valuable. Therefore, they raised scientists' interest, the more so as the whole row of arcaded houses was preserved in the southern frontage of the Market Square. In each of the remaining eastern and northern frontages only two arcaded tenement houses have survived. The article entitled *Tenement House Number Four at the Market Square in Przemyśl* was published in 1978¹⁴.

Another article was published in 1986 in “Rocznik Przemyski” and was entitled *Cegielczyńska Tenement House at Number Five Market Square in Przemyśl*¹⁵. Moreover, conservation requirements for the tenement house at 5 Market Square were prepared by doc. dr Władysław Ślesiński, the then Dean of the Faculty of Art Conservation at the Academy of Fine Arts in Krakow¹⁶. In 2004, selected articles were published thanks to the efforts of the Regional Centre of Culture, Education and Science in Przemyśl and the Art Institute of PAN in Warsaw, under the title: *Art of Przemyśl and the Region*¹⁷.

In cooperation with Renata Frazikowa, the article entitled *Kamienica Brzykowska Tenement House at Number 9 Market Square in Przemyśl* was prepared and published in “Materiały i Studia Muzealne” in the years 1988–1990¹⁸. It ought to be mentioned that the tenement house was restored in order to house a new branch of the National Museum of the Przemyśl Region, i.e. the History Museum of Przemyśl. Despite the passing years, the article still constitutes the fundamental compendium of knowledge on the history and architecture of that tenement house.

Among extremely significant publications were articles by Renata Frazikowa based on previously conducted historic-architectonic research¹⁹. In 1983, the article entitled *Building at 1 Market Square in Przemyśl in Light of Conservation-Architectonic Research* was published in the “Rocznik Przemyski”²⁰. Another, equally significant was published in the year 1986, entitled *Monograph of Tenement House no 6 at Market Square in Przemyśl*²¹.

During science camps and inventories, aimed at preparing a catalogue of monuments in Przemyśl, which were carried out in the years 1951, 1956, and then in 1965, by the later Professors: Jan Samek, Mariana Kornecki and Tadeusz Chrzanowski, photographic documentation of historic monuments in Przemyśl including the Market Square tenement houses was created²². It is of archive value today. Although the typescript of the prepared *Catalogue of Art Monuments in Poland. Przemyśl Region* was submitted to IS PAN in Warsaw, it was never published²³. In the year 2003, on the

uwidaczniają one jego dewastację w latach po II wojnie światowej. Ukazują także wyjątkowy charakter zabytkowej architektury kamienic, pomimo zamurowania licznych podcieni i użytkowania ich przestrzeni dla celów handlowych.

2.2. Konserwatorskie zmagania z restauracją kamienic – zarys zagadnienia

Problematyka kamienic, a także nowych inwestycji w obrębie Rynku była poruszana przez kolejnych urzędujących konserwatorów zabytków. Pierwszą, która podeszła do tematyki Rynku jako zabytkowego centrum miasta wymagającego specjalnej ochrony, była Maria Ziębińska, powiatowy konserwator zabytków w Przemyślu w latach 60. i 70. XX wieku. Nie bez znaczenia była postawa Jerzego Tura, wojewódzkiego konserwatora zabytków w Rzeszowie i jego działania popierające starania i konserwatorskie zabiegi M. Ziębińskiej. Duże znaczenie miało objęcie Rynku ochroną prawną jako jednego z zabytków układu urbanistycznego Przemyśla w 1972 roku przez Inę Sapetową.

Po utworzeniu województwa przemyskiego w 1975 roku przeprowadzono indywidualne wpisy poszczególnych kamienic przyrynkowych do rejestru zabytków oraz prowadzone były sukcesywnie remonty elewacji poszczególnych kamienic w Rynku, w miarę środków spływających z Warszawy, z MKiS.

W 2007 roku Prezydent Miasta Przemyśla zwrócił się do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z prośbą o akceptację realizacji nowej nawierzchni płyty Rynku²⁶. Program przedinwestycyjnych badań archeologiczno-architektonicznych, wyprzedzających realizację zadania „Wymiana nawierzchni na obszarze Rynku Miasta Przemyśla” opracował prof. dr hab. Zbigniew Pianowski²⁷. Według powyższego „Programu” dokumentację architektoniczną relikwów ratusza oszacowano na kwotę ok. 20 tys. złotych, zaś dokumentację podziemnych kanałów na ok. 15 tys. złotych. Szczegółowe zagadnienia badawcze dotyczyły precyzyjnego określenia kolejnych faz budowlanych murów fundamentowych ratusza, nieistniejącej pierzei zachodniej Rynku, rozpoznanie kompleksu warstw kulturowych terenu wzdłuż pierzei wschodniej Rynku, a także uściślenia przebiegu zabytkowych kanałów murowanych pod płytą Rynku i udokumentowanie ich wymiarów oraz technik budowlanych zastosowanych przy wykonaniu.

Osobnym i skomplikowanym zadaniem była wieloletnia realizacja kompleksowego remontu kamienicy Rynek 1. W 2007 roku wykonano prace przy elewacji, klatce schodowej, wewnątrz Sali Sesyjnej. W 2010 roku rozpoczęto realizację pięcioetapowego, wielowarstwowego zadania związanego z uruchomieniem Podziemnej Trasy Turystycznej, rozpoczynającej się w piwnicach pod budynkiem położonym przy Rynku 1. Odrestaurowano dwa frontowe trakty piwnic od południowej strony kamienicy²⁸. W 2011 roku kontynuowano prace przy restauracji kolejnych piwnic i przystosowaniu ich do

initiative of the author of this article, a small section of photographs taken during the stay in 1951 and 1956 was published in the form of a retrospective photo album.²⁴ An important feature of that study was the fact that it included photographs to compare: old, black-and-white photos taken by Professor Jan Samek and new, colour photos taken in the same place by Grzegorz Karnas, a photographer from Przemyśl.²⁵ Though only few old photographs depicting the Market Square in Przemyśl were enclosed, they reveal its devastation in the years after World War II. They also show the unique character of historic architecture of the tenement houses, even though numerous arcades were walled-in and their space was used for commercial purposes.

2.2. Conservation struggle with the restoration of tenement houses – outline

The issue of tenement houses, as well as new investments within the Market Square, was addressed by subsequent monument conservators. The first, who addressed the issue of the Market Square as a historic city centre requiring special protection, was Maria Ziębińska, a district monument conservator in Przemyśl in the years 1960s and 1970s. Not without significance was the attitude of Jerzy Tur, a Voivodeship Monument Conservator in Rzeszow and his support for the efforts and conservation treatment of M. Ziębińska. Putting the Market Square under legal protection as one of the monuments in the urban layout of Przemyśl in 1972 by Inga Sapetowa was of great importance.

After the Przemyśl Voivodeship was established in 1975, particular Market Square tenement houses were individually inscribed in the monument register, and successive renovations of elevations of particular tenement houses in the Market Square were carried out, as soon as financial resources were sent from the Ministry of Art and Culture in Warsaw.

In 2007, the President of the City of Przemyśl requested the Voivodeship Monument Protection Office to accept the realisation of the new surface of the Market Square²⁶. The programme of pre-investment archaeological-architectonic research, preceding the realisation of the task “Replacing the surface in the Market Square in Przemyśl”, was prepared by Prof. dr hab. Zbigniew Pianowski²⁷. According to the above “Programme”, architectonic documentation of the town hall relics was estimated at the sum of app. 20 thousand złoty, while the documentation of the underground canals at app. 15 thousand złoty. Detailed research concerned precise defining subsequent construction stages of the foundation walls of the town hall, non-existent western frontage of the Market Square, identifying the complex of cultural layers in the ground along the eastern frontage of the Market Square, as well as determining the course of historic masonry canals under the surface of the Market Square and documenting their dimensions and construction techniques applied for building them.

funkcji wystawienniczo-kulturalnej i trasy turystycznej. W kolejnym, 2012 roku wybudowano podziemne przejście łączące piwnice z odcinkiem kolektora sanitarnego biegnącego w górnej części ulicy Mostowej. Najtrudniejszym jednak zadaniem była rewitalizacja kolektora sanitarnego i przystosowanie go do funkcji trasy turystycznej. Inwestycję zakończono w 2014 roku, nie bez trudów i sporów. Podziemna Trasa Turystyczna została zakończona wyjściem na płytę Rynku, co zakończyło pierwszy etap szeroko zakrojonego zadania inwestycyjnego i konserwatorskiego. Było ono finansowane ze środków Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i funduszy własnych Gminy Miejskiej Przemyśl²⁹.

3. STAN PRAWNY PIWNIC POD BUDYNKIEM WOLNOSTOJĄCYM PRZY RYNKU 1 W PRZEMYŚLU ORAZ KOLEKTORA SANITARNEGO POD PŁYTĄ RYNKU

Zabytkowy układ urbanistyczny Przemyśla, wielofazowy, sięgający swym początkiem do XIV wieku, obejmujący teren całego miasta aż do wewnętrznej linii obwarowań Twierdzy Przemyśl, został wpisany do rejestru zabytków pod numerem A-705/709 w dniu 20.05.1972 roku³⁰. W obszarze wpisu znalazła się strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej Starego Miasta w obrębie miejskich murów obronnych, a także tereny przedmieść miasta, które zostały zagospodarowane najwcześniej³¹.

Średniowieczny układ urbanistyczny, zabudowa rynku pochodząca z XV–XVII wieku, a także poszczególne domy i kamienice Śródmieścia zostały odnotowane w *Spisie zabytków architektury i budownictwa województwa przemyskiego* w 1984 roku³². Wpis odnoszący się do budynku przy Rynku 1 (poz. 463) został opatrzony krótką notatką: „Dom, Rynek 1, mur., zapewne XVI w., d. pałac Gwalberta Pawlikowskiego z Medyki, później Sąd i Magistrat, pocz. XX w. gruntowna przebud., 1959 remont., ob. Urząd Miejski”³³.

Wpis układu urbanistycznego miasta został uzupełniony kolejnym z dnia 24.02.2009 roku, który obejmował plac Rynkowy jako obszar historycznego Rynku z okresu późnego średniowiecza oraz łączący się z nim obecnie pl. Dominikański³⁴. Ochronie prawnej podlega nawierzchnia Rynku, ułożona z płaskich, łamanych płyt kamiennych i wzbogacona miejscami układem z otoczków, relikty archeologiczne (m.in.: mury fundamentowe ratusza z XVII wieku, relikty odwachu, pozostałości zabudowy zachodniej pierzei rynku, relikty kościoła oo. Dominikanów wraz z pozostałościami przykościelnego cmentarza), zabytkowa infrastruktura techniczna, w tym murowany, kamienny kolektor sanitarny³⁵.

Ponadto, wszystkie kamienice przyrynkowe zostały indywidualnie wpisane do rejestru zabytków. Wolnostojący, dwupiętrowy budynek położony przy Rynku 1, w którym obecnie mieści się Urząd Miasta Przemyśla, podlega ochronie konserwatorskiej z tytułu indywidual-

Another complicated challenge was the years-long realisation of the complex renovation of the tenement house at 1 Market Square. In 2007, the work on the elevation, the staircase and the interior of the Session Room was completed. In 2010, there commenced the realisation of a five-stage, multi-layer task related to opening the Underground Tourist Route which started in the cellars under the building located at 1 Market Square. Two front sections of cellars on the south side of the tenement house were restored.²⁸ In 2011, the work on restoring next cellars and adapting them to the exhibition-cultural and tourist route function was continued. In the following year, 2012, an underground passage was built that linked the cellars to the section of the collector sewer running in the upper part of Mostowa Street. However, the most difficult task was revitalisation of the collector sewer and adapting it to serve the function of the tourist route. The investment was completed in 2014, not without difficulties and disputes. The Underground Tourist Route was completed with an exit to the Market Square surface, which ended the first stage of a large-scale investment and conservation assignment. It was financed by the Podkarpacie Voivodeship Monument Conservator and from own funds of the Municipality of Przemyśl²⁹.

3. LEGAL STATUS OF CELLARS UNDER THE DETACHED BUILDING AT 1 MARKET SQUARE IN PRZEMYŚL AND THE COLLECTOR SEWER UNDER THE MARKET SQUARE

The historic urban layout of Przemyśl, multi-stage, with its origins dating back to the 14th century, encompassing the area of the whole city to the inner line of fortifications of the Przemyśl Fortress, was entered in the monument register under number A-705/709 on 20.05.1972³⁰. The entry included the Old Town zone under strict conservation protection within the town defensive walls, as well as the city suburbs which were the earliest to be developed³¹.

The medieval urban layout, buildings of the Market Square from the 15th–17th century, as well as particular houses and tenement houses Downtown, were recorded in the *List of monuments of architecture and buildings in Przemyśl Voivodeship* in 1984³². The entry referring to the building at 1 Market Square (pos. 463) was provided with a short note: “House, 1 Market Square, masonry, probably 16th c., former palace of Gwalbert Pawlikowski from Medyka, later Court and Magistrate, beginning of 20th c. refurbishment, 1959 renovation, currently Municipal Office”³³.

The entry including the urban layout of the city was supplemented with another one on 24.02.2009 which encompassed the Market Square area as the historic Market Square from the late medieval period, and the Dominikański Square currently connected to it³⁴. The surface of the Market Square made from flat, broken flagstones in places ornamented with an arrangement

nego wpisu do rejestru zabytków pod numerem A-302 z dnia 30.01.1969 roku³⁶.

Dla porządku prawnego trzeba nadmienić, że w dniu 2.05.2012 roku została wydana informacja urzędowa, w świetle której budynek Rynek 1 w Przemyślu, tj. dawny sąd i magistrat, znajduje się aktualnie w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego pod numerem A-812³⁷.

4. HISTORIA PIWNIC I KOLEKTORA

4.1. Historia piwnic pod budynkiem Rynek 1

Budynek wolnostojący, posadowiony przy Rynku 1, nie posiada swojej monografii. Pierwsze dane o sprawach własnościowych podał Gustaw Krupiński³⁸, wskazując jako właścicieli Gorzeńskich lub Gorzyńskich w 1 ćw. XVI wieku. Sto lat później – jak podaje R. Frazikowa – właścicielem był Jan Zając, który kupił kamienicę od Stanisława Jasińskiego³⁹. Analiza wątków murów piwnicznych wykazuje, że było to kilka odrębnych jednostek budowlanych położonych nieopodal siebie, wymurowanych z cegły palcówki o wyraźnym gotyckim układzie główkowo-wozówkowym. Relikty są widoczne w piwnicach i korytarzyku od strony ul. Mostowej. Także komory piwniczne od strony zachodniej wykazują staranny gotycki wątek główkowo-wozówkowy, co wskazuje na późnośredniowieczny czas powstania, datowany na XV/XVI wiek, a kolejne przyległe piwnice można datować na I poł. XVI wieku⁴⁰.

W 1633 roku właścicielem został Jan Sechini (wg R. Frazikowej: Jan Secheni, według innych źródeł: Secchini, Sekini, Sechkini, Sechinus), jeden z członków kilkunastoosobowej grupy Włochów, którzy osiedlili się w Przemyślu w ostatniej dekadzie XVI wieku⁴¹. Jan Sechini był wyróżniającym się obywatelem, doktorem medycyny, który szybko stał się przedstawicielem miejskiej elity, a od 1625 roku – szlachcicem⁴².

Jerzy Motylewicz pisze o przeszczepieniu na grunt przemyski renesansowego wzorca budownictwa miejskiego oraz ukształtowaniu renesansowego typu mieszczanina pełnego afirmacji życia. Zaś o Janie Sechinim podaje: *Jego ruchomy majątek składał się z kamienicy w Rynku i folwarku na Zasanii. (...) O jego zamożności świadczą sumy pieniężne przekazywane przy różnych okazjach dzieciom. (...) Wychodzące ponad przeciętność wyposażenie domu, z obrazami i książkami, wysoka pozycja materialna, stawiały Jana Sechiniego w rzędzie pierwszoplanowych postaci w mieście XVII wieku*⁴³. Zapewne wówczas zostało przeprowadzonych wiele przekształceń, czyniących dom renesansową posiadłością miejską z gotyckiej kamienicy lub dwóch przyległych do siebie kamienic, w tym jedna lub dwie realności od strony ul. Mostowej. R. Frazikowa oceniła, że: *z XVII wieku pochodzą piwnice pod II traktem parteru, pod III traktem od zachodu oraz na parterze pomieszczenia II traktu od wschodu*⁴⁴.

Pomimo tego, że przez pół wieku kamienica była w rozkwicie na poziomie europejskim, została sprzedana w 1685 roku. Być może miało to związek z narastającymi

of pebbles, archaeological relics (e.g.: foundation walls of the town hall from the 17th century, relics of the guardroom, remains of buildings in the western frontage of the Market Square, relics of the Dominican church with remains of the churchyard), historic technical infrastructure including the masonry, stone collector sewer, are under legal protection³⁵.

Moreover, all the Market Square tenement houses were individually entered in the monument register. A detached, two-storey building located at 1 Market Square, which currently houses the Przemyśl Municipal Office, is under conservation protection because of an individual entry in the monument register under number A-302 from 30.01.1969³⁶.

It ought to be mentioned that on 2.05.2012 a legal information was issued, in light of which the building at 1 Market Square in Przemyśl, i.e. the former Courthouse and Magistrate, can currently be found in the monument register of the Podkarpackie Voivodeship under number A-812³⁷.

4. HISTORY OF CELLARS AND COLLECTOR SEWER

4.1. History of cellars under the building at 1 Market Square

The detached building located at 1 Market Square does not possess its monograph. The first data concerning ownership was provided by Gustaw Krupiński³⁸, who indicated the family named Gorzeński or Gorzyński as owners in the 1st quarter of the 16th century. A hundred years later – according to R. Frazikowa – the owner was Jan Zając, who bought the tenement house from Stanisław Jasiński³⁹. An analysis of bonds in the cellar walls revealed that there were a few separate building units located close to one another, built from hand-made brick with a distinctly Gothic header-stretcher arrangement. Relics are visible in the cellars and the corridor on the side of Mostowa Street. Also cellar rooms on the west side show a carefully-laid gothic header-stretcher bond, which implies the late-medieval origins dating to the 15th/16th century, and next adjoining cellars can be dated back to the 1st half of the 16th century⁴⁰.

In 1633, the property was acquired by Jan Sechini (according to R. Frazikowa: Jan Secheni, or according to other sources: Secchini, Sekini, Sechkini, Sechinus), a member of a group of several Italians who settled in Przemyśl during the last decade of the 16th century⁴¹. Jan Sechini was a distinguished citizen, a medical doctor, who quickly joined the ranks of the city elite, and in 1625 – the nobility⁴².

Jerzy Motylewicz wrote about transplanting the Renaissance model of urban building onto the Przemyśl soil, and shaping the Renaissance type of a townsman full of life. About Jan Sechini he wrote: *His property consisted of the tenement house in the Market Square and a grange in Zasanie. (...) The evidence of his wealth were sums of money donated to children on various occasions. (...) House furnish-*

Ryc. 4. a,b,c. Piwnice po wykonaniu prac – górny poziom, przeznaczony na działalność wystawienniczą. Fot. M. Piórkowski
 Fig. 4. a,b,c. Cellars after the work was completed – upper level intended for exhibition purposes. Photo: M. Piórkowski

konfliktami, w tym religijnymi w mieście. W 1673 roku władze miejskie podjęły uchwałę przeciw heretykom (*laudem hereticum*) lutrom i kalwinom – jak podaje J. Motylewicz⁴⁵. Faktem jest, że nowymi właścicielami stali się Rogalscy⁴⁶. Ród ten jest wymieniany jako jeden spośród mniej znanych przedstawicieli szlachty czerwonoruskiej, którzy pod koniec XVII wieku stali się właścicielami kamienic przyrynkowych, obok znanych rodów związanych z Kościołem rzymskokatolickim⁴⁷. Kolejnymi właścicielami, których ustaliła R. Frazikowa, byli od 1766 roku Świątkiewiczowie, od 1795 roku Jan Gross, zaś od 1796 roku – komisarz austriacki – Antoni Zappe. Tych dwóch ostatnich właścicieli wpisało się w historię miasta licznymi wyburzeniami w miejskiej zabudowie, m.in. murów miejskich z basztami i bramami na podstawie uchwały władz miasta z 1781 roku, działania te uważane były przez urzędników austriackich za pożyteczne dla społeczeństwa i porządkowe.

W 1803 roku obiekt przeszedł w ręce Mateusza Kraińskiego, który w kilka lat później (1806 r.) sprzedaje go z trzykrotnym zyskiem. Jest to ostatni prywatny właściciel, który dla finansowego interesu sprzedał budynek władzom miasta. Od tej pory budynek przechodzi modernizację pod kątem zmiany użytkowania i niebawem staje się budynkiem użyteczności publicznej. Przechodzi dużą, kompleksową przebudowę, co uwidoczniłoby się w murach piwnic i ich wzmocnieniu⁴⁸. R. Frazikowa wymienia także powstały wówczas komin-wędzarnię, zlikwidowany podczas remontu w latach 1966–68, pomimo jej protestów⁴⁹.

W I połowie XIX wieku mieściły się w budynku Rynek 1 koszary. W latach 1860–1865 mieścił się tutaj Sąd. Z tego czasu pozostał w piwnicach areшт miejski ulokowany przy zachodniej ścianie fundamentowej⁵⁰. Po opuszczeniu budynku przez sąd, budynek nazywany był Ratuszem i mieścił Gminę miasta Przemyśla. Po przeprowadzeniu kolejnego kapitalnego remontu w latach 1966–68, a także adaptacji budynku dla potrzeb administracyjnych, mieści się tu Urząd Miejski w Przemyślu⁵¹.

*ings above average, with paintings and books, and high material standing, put Jan Sechini among the leading personages in the city in the 17th century*⁴³. It must have been then that many alterations were made to the house converting one or two adjoining Gothic tenement houses, including one or two properties on the side of Mostowa Street, into a Renaissance mansion. R. Frazikowa assessed that: *cellars beneath the 2nd section of the ground floor, under the 3rd section from the west, and on the ground floor rooms of the 2nd section from the east date back to the 17th century*⁴⁴.

Even though for half a century the tenement house was maintained on the European level, it was sold in the year 1685. It might have been connected to increasing conflicts, also religious, in the city. *In the year 1673 the town authorities passed a resolution against heretics (laudem hereticum), Lutherans and Calvinists* – as J. Motylewicz wrote⁴⁵. The fact remains that the Rogalski family became the new owners of the property⁴⁶. The family is mentioned as one of the less well-known representatives of Red Ruthenian nobility, who towards the end of the 17th century became owners of tenement houses on the Market Square, besides well-known families associated with the Roman-Catholic church⁴⁷. Next owners found out by R. Frazikowa were since 1766 the Świątkiewicz family, since the year 1795 – Jan Gross, and since 1796 – an Austrian commissar – Antoni Zappe. The last two owners were permanently inscribed in the city history in connection with numerous demolitions of city buildings, e.g.: of the city walls with towers and gates on the basis of a resolution of the city authorities from 1781; Austrian officials regarded those activities as tidying and beneficial for the community.

In 1803 the object passed into the hands of Mateusz Kraiński, who a few years later (in 1806) sold it for threefold the price. He was the last private owner who, for financial gain, sold the building to the city authorities. Since then the building was modernized in view of its changed function and soon became a public utility building. It underwent a complex refurbishment which

Ryc. 5. Kolektor sanitarny w trakcie prac. Fot. M. Piórkowski
 Fig. 5. Collector sewer during renovation work. Photo: M. Piórkowski

4.2. Rozważania na temat dziejów kolektora sanitarnego w Przemyślu

Nieopodal piwnic pod Magistratem, wzdłuż ulicy Mostowej aż do Sanu, mijając po drodze miejsce, gdzie kiedyś stała Brama Wodna, obecnie nieistniejąca, biegnie najniższej położony odcinek kolektora sanitarnego⁵². W jego górnym odcinku kolektor „mija” Urząd Miasta i przebiega pod płytą Rynku w północno-wschodniej części, następnie „pnie się” obecną ulicą Asnyka oraz ul. Katedralną, aż do zabudowań kurii obrządku łacińskiego. Czas budowy tego kanału jest nieznan.

Przyjmując jednak, że Brama Wodna została zbudowana w 3. ćw. XVI wieku, wydaje się prawdopodobne, że kanał powstał jednak później, gdy rzeczona brama już istniała, czyli na przełomie XVI i XVII wieku. Podczas prowadzenia ziemnych prac budowlanych związanych z potężną inwestycją murywaną, jaką były obwarowania miejskie stawiane na solidnym fundamencie, wykopy pod suchą fosę oraz solidnej konstrukcji miejska brama zwana Wodną, wydaje się, że uległyby zniszczeniu wszystkie inżynieryjne inwestycje ulokowane pod powierzchnią. Obronność miasta była priorytetem i nikt nie wstrzymywałby inwestycji z powodu istniejących budowli sanitarnych. Natomiast reliktywów fundamentów Bramy Wodnej trzeba szukać w piwnicach i murach posadowienia budynku dawnej Straży Ogniowej, w którym obecnie mieści się Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków i siedzibę mają niektóre służby Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego. W latach 2013–2014 przeprowadzono generalny remont i modernizację w powyższym budynku przy ul. Jagiellońskiej 29, ale

Ryc. 6. Nowoczesne wejście do piwnic. Fot. M. Piórkowski
 Fig. 6. Modern entrance to the cellars. Photo: M. Piórkowski

is visible in the cellar walls and their reinforcement⁴⁸. R. Frazikowa also mentioned the chimney-smokebox erected at the time, but demolished during a renovation in the years 1966–68, in spite of her protests⁴⁹.

In the 1st half of the 19th century, the building at 1 Market Square was used as barracks. In the years 1860–1865 it housed the Court. The town jail, which can be found in the cellar by the west foundation wall, dates back to that time⁵⁰. After the Court had been removed, the building was named the Town Hall and housed the Municipality of Przemyśl. After yet another complete refurbishment in the years 1966–68, as well as adapting the building to serve administrative needs, it now houses the Municipal Office in Przemyśl⁵¹.

4.2. Deliberation on the history of the collector sewer in Przemyśl

Near the cellars under the Magistrate, along Mostowa Street towards the San River, on the way passing the site where the Water Gate – no longer existing – once stood, runs the lowest-lying section of the collector sewer⁵². In its upper section, the collector sewer “passes” the Municipal Office and runs under the surface of the Market Square in its north-eastern part, then “climbs up” the current Asnyka and Katedralna streets, until it reaches the Latin Church Curia. The time when the canal was built remains unknown.

However, assuming that the Water Gate was built in the 3rd quarter of the 16th century, it seems likely that the canal was built later when the mentioned Gate already existed, i.e. at the turn of the 16th–17th century. While carrying out earthworks related to the huge masonry construction i.e. the city fortifications erected on solid foundations, excavations for the dry moat and the solid construction of the city Water Gate, it seems that all engineering constructions situated underground would have been destroyed. The city defences were a priority and nobody would have stopped such an investment because of the existing sanitary structures. Relics of the foundations of the Water Gate should be sought in the cellars and foundation walls of the former Fire Bri-

pracami nie były objęte piwnice (!), z uwagi na wysokie koszty i brak funkcji dla tych pomieszczeń⁵³. Budynek, który pierwotnie, czyli przed scaleniem w jeden monument, funkcjonował w formie trzech przyległych do siebie kamienic, został posadowiony na relikwach murów obronnych. Dlatego jedynie szeroko zakrojone prace archeologiczne oraz badania architektoniczne w podziemiach tego budynku mogą być wskazówką do ustalenia wieku kolektora. Badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone pod kątem poszukiwania relikwów Bramy Wodnej mogłyby dać odpowiedź na pytanie, co było wcześniej: Brama Wodna czy kolektor sanitarny.

Nadmienić w tym miejscu trzeba, że systemy kamiennych, murowanych kanałów przepuszczających wodę były znane w Przemyślu już w średniowieczu. Podczas rewitalizacji podziemi pod bazyliką archikatedralną w Przemyślu została odnaleziona sieć kamiennych średniowiecznych kanałów przepuszczających wody opadowe i podskórne płynące z okolicznych wzgórz w kierunku Sanu. Kamienne kanały przebiegały pod fundamentami gotyckimi, a więc są równoczesne z powstaniem pierwszej katedry, prawdopodobnie w ostatniej ćwierci XIV wieku. W podziemiach, m.in. w krypcie grobowej bp. A.A. Fredry pod kaplicą Świętokrzyską, zostały znalezione także i późniejsze, barokowe kanały przepustowe o innej konstrukcji i budowie, ceglane i kamienno-ceglane⁵⁴.

Znany jest także fakt budowy systemu drewnianych rur rozprowadzających wodę ze Zniesienia w dzielnicy Starego Miasta w I połowie XVI wieku. Franciszek Giedroyć omawiając wodociągi i kanały miejskie przytacza dwa dokumenty, w świetle których ok. 1530 roku z wielkim nakładem miasto budowało pierwsze wodociągi w mieście. W 1532 roku otrzymano od króla Zygmunta I przywilej na pobieranie opłaty za wodę, czyli podatek potocznie zwany „Aquaducta” lub „Canalia”, z racji jego przeznaczenia. Był jednak bardzo dotkliwy dla mieszkańców, gdyż potracono go od każdej beczki piwa uwarzonej w mieście. Drugi dokument to przywilej z 1563 roku, nadany przez króla Zygmunta Augusta, który *chcąc zwiększyć dochody miasta i umożliwić mu wykończenie rozpoczętych murów (obwarowań) miejskich, tudzież innych budowli publicznych, zezwala usypać na rzece Wiar tamę (...) i w ten sposób skierować wodę z rzeki do stawów miejskich, skąd znowu ma być odprowadzana do Sanu. Na tej nowej linii wodnej wolno mieszczanom stawiać młyny, folusze, i inne zakłady przemysłowe, z warunkiem uiszczenia pewnej opłaty w naturze od przerobionego ziarna w młynach na rzecz starosty*⁵⁵. Rurmusy, bo tak nazywane były sieci rurociągów zaopatrujących miasto w wodę, przetrwały jako nowoczesne systemy gospodarki wodnej do czasów potopu szwedzkiego. Szwedzi niszczyli je we wszystkich miastach, w których je napotkali, skutecznie odcinając mieszkańców od wody pitnej. Spowodowało to wycofanie się z budowania i utrzymywania systemu rur wodociągowych, a w efekcie zastąpiono je budowaniem gęstej sieci przydomowych studni⁵⁶.

Niestety, przy okazji tych szesnastowiecznych inwestycji nie znajdujemy żadnych wzmianek o kolektorach

gade building which currently houses the Voivodeship Monument Protection Office, as well as some services of the Podkarpackie Voivodeship Office. In the years 2013–2014, a complete refurbishment and modernisation were carried out in the above mentioned building at 29 Jagiellońska Street, but the work did not include the cellars (!) because of high cost and lack of function for those rooms⁵³. The building which originally, i.e. before being merged into one, functioned in the form of three adjacent tenement houses, had been founded on relics of defensive walls. Therefore, only large-scale archaeological excavations and architectonic research in the underground part of the buildings might yield clues to establishing the age of the collector sewer. The archaeological-architectonic research carried out in order to find relics of the Water Gate might answer the question, what was first: the Water Gate or the collector sewer?

It should be mentioned here, that systems of stone, masonry water-carrying canals were already known in Przemyśl during the medieval period. A network of medieval stone canals, collecting precipitation and subsoil water flowing down from the surrounding hills towards the San, was found during the revitalization of the vaults beneath the cathedral basilica in Przemyśl. Stone canals were running under the Gothic foundations, and thus must have been built at the time of erecting the first cathedral, probably in the last quarter of the 14th century. Also later, Baroque ducts with a different construction, and built from brick or stone and brick, were found in the vaults, e.g. in the burial crypt of Bishop A. A. Fredro beneath the Świętokrzyska Chapel⁵⁴.

It is also known that a system of wooden pipes carrying water from Zniesienie in the Old Town district was built in the 1st half of the 16th century. Describing waterworks and city canals, Franciszek Giedroyć quotes two documents in light of which around the year 1530 the city spared no expense to build the first water supply system. In 1532, King Sigismund I granted the privilege to collect a charge water i.e. a tax commonly known as “Aquaducta” or “Canalia”, because of its purpose. However, it was very acute for residents since it was charged from every barrel of beer brewed in the city. The other document was the privilege from the year 1563, granted by King Sigismund August, who, *wishing to increase the city income and to enable it to complete the city walls (fortifications), as well as other public buildings, allows to make a dam on the Wiar River (...) and thus direct water from the river to the town ponds, from where it is again to be channelled to the San River. Along that new water line burghers are allowed to build mills, fulling mills, and other manufactures, on condition of making a payment in kind on the grain ground in mills to the starost*⁵⁵. The ‘rurmusy’, as the networks of pipes supplying water to the city were called, survived as modern systems of water management until the times of the ‘Swedish deluge’. The Swedish troops destroyed waterworks in any city where they could be found, thus effectively cutting off residents from the fresh water supply. It resulted in a withdrawal from building and maintaining a water sup-

sanitarnych ani kanałach na wody burzowe. Zatem wydaje się, że inwestycje w murowane kanały sanitarne mogły się pojawić dopiero najwcześniej na przełomie XVI i XVII wieku.

Przy tak rozbudowanej inżynierii podziemnych konstrukcji nie należy dziwić się, że budowano także kanały sanitarne, w dodatku w dwóch rodzajach: trwałe, murowane, sklepione kanały z lokalnego, łamanego piaskowca o spągowanym dnie oraz odkryte rowy o utwardzonych bokach i korycie. Spągowane dno było wyłożone otoczakami lub płaskimi łamanymi, piaskowcowymi płytami. Takie budowle inżynieryjne powstawały w zamożnym mieście wzbogaconym na handlu w okresie nowożytnym. Drugi rodzaj to dość płytkie, odkryte rowy, którymi spływały nieczystości do rzek. Dla celów bezpieczeństwa i dobrej komunikacji w mieście przykrywano je deskami.

J. Chmura i T. Mikoś z AGH w Krakowie publikując artykuł pt. *Średniowieczny kolektor sanitarny w Przemysłu jako element Podziemnej Trasy Turystycznej* w 2009 roku już zadeklarowali swoje przekonanie o czasie powstania kolektora sanitarnego pod Rynkiem. Niemniej jednak podstawy do takiego datowania oparte są na analizie formalno-stylistycznej oraz ocenie wykonawstwa prac inżynieryjno-geotechnicznych, które skądinąd uznano za wyjątkowo fachowe⁵⁷. Autorzy opracowania, po przeprowadzeniu badań w Archiwum Miasta, Archiwum Państwowym w Przemysłu, Archiwum Diecezjalnym w Przemysłu, a także w Ośrodku Dokumentacji Geodezyjno-Kartograficznej wskazują na bardzo skromne materiały archiwalne, sprowadzające się do kilku niekompletnych wyrysów. Właściwie jedynym źródłem informacji, jakie można znaleźć w zasobach archiwalnych Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Przemysłu, jest „Projekt kanalizacji Królewskiego Wolnego Miasta Przemysłu”, powstały w Przemysłu w 1917 roku, autorstwa R.K. Rosłońskiego. Pracę tę odnalazł Władysław Trojanowski i cytował w swoim nieopublikowanym artykule z 1997 roku pt. *Zabytkowy odcinek kolektora w Rynku miasta Przemysłu. Ocena stanu technicznego i koncepcja zabezpieczenia*. Późniejsze opracowania innych autorów podają projekt R.K. Rosłońskiego za W. Trojanowskim⁵⁸. Na fakt ten zwraca uwagę także M. Dalecki, który uważa za konieczne przeprowadzenie kwerend w archiwach lwowskich⁵⁹. Badania takie nie były dotychczas przeprowadzone. Cała uwaga była skupiona na zabezpieczeniu kolektora i jego rewitalizacji w latach 2009–2014, jako ważny element Podziemnej Trasy Turystycznej.

W 2018 roku, w kolejnym numerze „Wiadomości Konserwatorskich” opublikowana zostanie część II artykułu. Poświęcona będzie omówieniu prac projektowych i całego procesu zaplanowanej rewitalizacji, a także trwającego po dziś dzień zagospodarowania piwnic oraz kolektora. Podsumowaniem będzie przedstawienie Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemysłu, w tym ukazanie jej na tle zasobów podziemnej architektury w Polsce oraz jej wykorzystania w turystyce i promocji dziedzictwa kulturowego regionu.

ply system, and consequently replacing it with a dense network of backyard wells⁵⁶.

Unfortunately, no mentions about the collector sewer, or storm drains were found with those sixteenth-century investments. Therefore, it seems that masonry sewage canals might have appeared at the turn of the 16th–17th century at the earliest.

With so developed engineering of underground constructions, it is no wonder that sewage canals were also built, moreover, in two versions: permanent, masonry, vaulted canals from local, broken sandstone with dented bottom, and uncovered ditches with hardened sides and bed. Dented bottom was laid with pebbles or flat, broken sandstone slabs. Such engineering constructions were created in an affluent city which grew rich from commerce in modern times. The other kind meant fairly shallow, open ditches along which waste flowed to rivers. For the reasons of safety and smooth traffic in the city, they were covered with planks.

J. Chmura and T. Mikoś from UST in Krakow, while publishing their article entitled *Medieval Collector Sewer in Przemysł as an Element of the Underground Tourist Route* in 2009, already declared their conviction concerning the time when the collector sewer was built under the Market Square. Nevertheless, the premises for such dating are based on the formal-stylistic analysis, and on evaluating the execution of engineering-geotechnical work which was acknowledged to be exceptionally professional⁵⁷. After carrying out research in the City Archive, the State Archive in Przemysł, the Diocesan Archive in Przemysł, as well as the Centre of Geodetic-Cartographic Documentation, the authors of the study point out very poor archive materials, virtually limited to a few incomplete outlines. Practically the only source of information that can be found in the archives of the Water Supply and Sewage Company in Przemysł is the “Project of a sewage system in the Royal Free City of Przemysł”, designed in Przemysł in 1917 by R.K. Rosłoński. The work was found by Władysław Trojanowski and quoted in his unpublished article from the year 1997, entitled *Historic Section of the Collector Sewer in the Market Square in Przemysł. Assessment of Technical State and Concept of Preservation*. Later studies by other authors quote the project by R.K. Rosłoński after W. Trojanowski⁵⁸. That fact is also stressed by M. Dalecki, who believes it is necessary to do preliminary research in the archives in Lviv⁵⁹. Such research has not been conducted so far. The whole attention was focused on preserving the collector sewer and its revitalisation in the years 2009–2014, as a crucial element of the Underground Tourist Route.

Part II of the article will be published in the next issue of “Conservation News” in 2018. It will be devoted to describing project work and the whole process of planned revitalisation, as well as the still continuing development of the cellars and the collector sewer. It will be concluded with a presentation of the Underground Tourist Route in Przemysł, including showing it against the background of underground architecture in Poland, as well as its use in tourism and promoting the cultural heritage of the region.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Prace publikowane

- [1] Frazik J.T. Badania architektoniczne kamienicy w Rynku 11 w Przemyślu. In: Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967. Rzeszów, 1971, 169–180.
- [2] Frazik J.T. Wybrane materiały archiwalne do dziejów najstarszych kamienic Przemyśla (umowy, rachunki i opisy z XVI i pocz. XVII wieku). Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie 1971;XIV(11970):390–393.
- [3] Frazik J.T. Rachunki do budowy XVI-wiecznego ratusza w Przemyślu. Biuletyn Historii Sztuki 1972;XXXIV(3–4):334–337.
- [4] Frazik J.T. Preliminaria do badań terenowych ratusza w Przemyślu. Cz. I. Dzieje budowy w świetle źródeł pisanych od początku XV do połowy XVI wieku. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 1972;VI:145–154.
- [5] Frazik J.T. Preliminaria do badań terenowych ratusza w Przemyślu. Cz. II. Dzieje budowy w świetle źródeł pisanych od połowy XVI do początku XIX wieku. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 1973;VII:175–185.
- [6] Frazik J.T. Z badań nad najstarszymi kamienicami Przemyśla. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 1974;VIII:165–176.
- [7] Frazik J.T. Problemy badawcze i zagadnienie rewaloryzacji fasady kamienicy Stramszewiczowskiej w Przemyślu. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury 1976;X:113–127.
- [8] Frazik J.T. Kamienica w Rynku Przemyskim oznaczona numerem czwartym. Rocznik Przemyski 1978;XIX–XX:59–104.
- [9] Frazik J.T. Kamienica Cegielczyńska przy Rynku przemyskim oznaczona numerem piątym. Rocznik Przemyski, 1986;XXIV–XXV:195–225.
- [10] Frazik J.T. Fasada kamienicy Stramszewiczowskiej w Przemyślu. Problemy badawcze i zagadnienia rewaloryzacji. In: M. Dłutek, J. Kowalczyk (eds.) Sztuka Przemyśla i Ziemi Przemyskiej. Przemyśl–Warszawa, 2004, 186–202.
- [11] Frazik J.T., Frazikowa R. Kamienica Brzykowska przy Rynku przemyskim nr 9. Materiały i Studia Muzealne 1988–1990;VII:113–154.
- [12] Frazikowa R. Wykaz publikacji prof. dra hab. inż. arch. J.T. Frazika. In: Kuśnierz K., Tołłoczko Z. (eds.) Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi. Kraków, 1999, 19–31.
- [13] Frazikowa R. Budynek Prezydium Miejskiej Rady Narodowej przy Placu Wielkiego Proletariatu 1, (d. Rynek) w Przemyślu. Sprawozdanie i opracowanie terenowych badań historyczno-architektonicznych. Przemyśl, 1966–1968 [zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemyślu].
- [14] Frazikowa R. Budynek przy Rynku 1 w Przemyślu w świetle badań zwanych konserwatorsko-architektonicznymi Rocznik Przemyski 1983;XXII–XXIII.
- [15] Frazikowa R. Monografia kamienicy nr 6 przy rynku przemyskim. Rocznik Przemyski 1986;XXIV–XXV:227–263.
- [16] Krupiński G. Rynek przemyski i jego kamienice. Rocznik Przemyski 1962;IX(2):99–126.
- [17] Samek J. Opuscula et miscellanea. Prace prof. dr. hab. Jana Sławomira Samka. In: Murawiec W. (ed.) Folia Historica Cracoviensia. Księga Pamiątkowa dla uczczenia P. Profesora dr. hab. Jana Sławomira Samka. Kraków, 2000, 17–43.
- [18] Stojak G. (ed.) Przemyśl 50 lat temu i dziś. Album fotograficzny. Przemyśl, 2003, 7–9.
- [19] Stojak G. Urok przemyskiego Rynku i dyskusje, które nie milkną. Wiadomości Konserwatorskie 2011; 29:120–124.
- [20] Żaryn S. Kamienice Przemyśla. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1956;1:381–389.
- [21] Czuba M. (ed.) Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 1999–2002 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego. Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski 2003;I:63–64.
- [22] Czuba M. (ed.) Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2003–2006 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego. Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski 2007;II:151–155, 299–301.
- [23] Stojak G. (ed.) Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2007–2010 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski” 2011;III(II): 161–165.
- [24] Kot B. (ed.) Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2011–2014 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego. Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski 2016;IV(II):47–50.

Prace niepublikowane

- [25] Frazik J.T. Kamienica w Przemyślu przy Rynku 16. Wstępne badania architektoniczne. Kraków, 1970, [mps ilustrowany]. Cyt za: Frazikowa R. Wykaz publikacji. In: Kuśnierz K., Tołłoczko Z. (eds.) Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi. Kraków, 1999, s. 29, poz. 24.
- [26] Kunysz A. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Przemyślu w roku 1959. Ośrodek Archeologiczny w Rzeszowie, pismo nr KIM.VI.77b/5/59, Archiwum WUOZ w Przemyślu, mps.
- [27] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Powiat przemyski. Oprac.: T. Chrzanowski, M. Kornecki,

J. Samek, Warszawa, Instytut Sztuki PAN w Warszawie 1955, mps.

- [28] Ślesiński W. Kamienica w Przemysłu przy Rynku nr 5. Dezyderaty konserwatorskie. Kraków 20.04.1974 r., mps, w zasobach Archiwum Zakładu Artystyczno-Badawczego Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Archiwum WUOZ w Przemysłu i Urzędu Miejskiego w Przemysłu.

- [29] Program badań archeologiczno-architektonicznych, związanych z przygotowaniem do realizacji inwestycji: „Wymiana nawierzchni na obszarze Rynku Miasta Przemysłu” opracowany przez prof. dr. hab. Zbigniewa Pianowskiego, dn. 22.02.2007 r. w Krakowie.

¹ J. Krużel, *Trasa turystyczna, biegnąca podziemiami kamienic przyrynkowych z wykorzystaniem części zabytkowego kolektora w Rynku Starego Miasta*, mps, Archiwum Urzędu Miasta Przemysłu, 2001.

T. Mikoś, J. Chmura, *adaptacja pierwszego odcinka zabytkowego kolektora sanitarnego w Rynku w Przemysłu na odcinek podziemnej trasy turystycznej*, mps, AGH w Krakowie, Kraków 2002.

² dr Grażyna Stojak – historyk sztuki, muzealnik, pedagog, konserwator zabytków architektury, w latach 2008–2016 pełniła funkcję Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu. Obecnie adiunkt w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

³ S. Żaryn, *Kamienice Przemysłu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 1, 1956, s. 381–389.

⁴ G. Krupiński, *Rynek przemyski i jego kamienice*, „Rocznik Przemyski” t. 9, 1962, z. II, s. 99–126.

⁵ A. Kunysz, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Przemysłu w roku 1959*, Ośrodek Archeologiczny w Rzeszowie pismo nr KIM.VI.77b/5/59, Archiwum WUOZ w Przemysłu, mps.

⁶ Wykaz publikacji prof. dr. hab.inż.arch. J.T. Frazika został opracowany przez p. R. Frazikową i opublikowany [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 19–31. Jest to pełna bibliografia prac publikowanych i niepublikowanych, opracowana przez p. Renatę Frazikową. W zasobie wykazu są liczne opracowania dotyczące zabytków m.in.: Przemysłu i Ziemi Przemyskiej.

⁷ Wg informacji uzyskanej od p. Renaty Frazikowej – w czerwcu 2017 roku cały dorobek naukowy prof. dr hab. inż. arch. J.T. Frazika oraz wszystkie materiały badawcze Państwa J.T. i R. Frazików zostały przekazane przez p. R. Frazikową do Polskiej Akademii Umiejętności PAN w Krakowie przy ul. Sławkowskiej. Profesor J.T.Frazik zmarł w 1998 roku.

⁸ J.T. Frazik, *Badania architektoniczne kamienicy w Rynku 11 w Przemysłu*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967”, Rzeszów 1971, s. 169–180.

Cytując za: R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 22, poz. 54.

⁹ J.T. Frazik, *Wybrane materiały archiwalne do dziejów najstarszych kamienic Przemysłu (umowy, rachunki i opisy z XVI i pocz. XVII wieku)*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, XIV/11970, Kraków 1971, s. 390–393.

Cytując za: R.Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 22, poz. 53.

¹⁰ J.T. Frazik, *Kamienica w Przemysłu przy Rynku 16. Wstępne badania architektoniczne*, Kraków 1970, mps ilustrowany. Cytując za: R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 29, poz. 24.

¹¹ J.T. Frazik, *Rachunki do budowy XVI-wiecznego ratusza w Przemysłu*, „Biuletyn Historii Sztuki” XXXIV, nr 3–4, 1972, s. 334–337.

J.T. Frazik, *Preliminaria do badań terenowych ratusza w Przemysłu. Cz.I. Dzieje budowli w świetle źródeł pisanych od początku XV do połowy XVI wieku*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1972, s. 145–154.

J.T. Frazik, *Preliminaria do badań terenowych ratusza w Przemysłu. Cz..II. Dzieje budowli w świetle źródeł pisanych od połowy XVI do początku XIX wieku*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1973, s. 175–185.

R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 23, poz. 62, 64, 65.

¹² J.T. Frazik, *Z badań nad najstarszymi kamienicami Przemysłu*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 8, 1974, s. 165–176.

Cytując za: R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 22, poz. 68.

¹³ J.T. Frazik, *Problemy badawcze i zagadnienie rewaloryzacji fasady kamienicy Stramszewiczowskiej w Przemysłu*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. X, 1976, s. 113–127.

¹⁴ J.T. Frazik, *Kamienica w Rynku Przemyskim oznaczona numerem czwartym*, „Rocznik Przemyski” T. XIX-XX, Przemysłu 1978, s. 59–104.

Cytując za: R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 24, poz. 80.

¹⁵ J.T. Frazik, *Kamienica Cegieltczyńska przy Rynku przemyskim oznaczona numerem piątym*, [w:] „Rocznik Przemyski”, T. 24–25, (1986), s. 195–225.

Cytując za: R. Frazikowa, *Wykaz publikacji*, [w:] K. Kuśnierz, Z. Tołłoczko (red.), *Studia z historii architektury i urbanistyki poświęcone Profesorowi Józefowi Tomaszowi Frazikowi*, Kraków 1999, s. 26, poz. 106.

¹⁶ W. Ślesiński, *Kamienica w Przemysłu przy Rynku nr 5. Dezyderaty konserwatorskie*, Kraków 20.04.1974 r., maszynopis, w zasobach Archiwum Zakładu Artystyczno-Badawczy Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Archiwum WUOZ w Przemysłu i Urzędu Miejskiego w Przemysłu.

- ¹⁷ J.T. Frazik, *Fasada kamienicy Stramszewiczowskiej w Przemysłu. Problemy badawcze i zagadnienia rewaloryzacji*, [w:] M. Dłutek, J. Kowalczyk (red.), *Sztuka Przemysłu i Ziemi Przemyskiej*, Przemysł – Warszawa 2004, 186–202.
- ¹⁸ J.T. Frazik, R. Frazikowa, *Kamienica Brzykowska przy Rynku przemyskim nr 9*, „Materiały i Studia Muzealne”, t. VII, Przemysł 1988–1990, s. 113–154.
- ¹⁹ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium Miejskiej Rady Narodowej przy Placu Wielkiego Proletariatu 1, (d. Rynek) w Przemysłu. Sprawozdanie i opracowanie terenowych badań historyczno-architektonicznych*, Przemysł 1966–1968, zasoby Zakładowego Archiwum WUOZ w Przemysłu.
- ²⁰ R. Frazikowa, *Budynek przy Rynku 1 w Przemysłu w świetle badań zwanych konserwatorsko-architektonicznymi*, „Rocznik Przemyski”, T. 22/23, 1983.
- ²¹ R. Frazikowa, *Monografia kamienicy nr 6 przy rynku przemyskim*, „Rocznik Przemyski” T. 24/25, 1986, s. 227–263.
- ²² Zdjęcia są w posiadaniu rodziny prof. dr. Jana Samka. Spuścizną zarządza córka, mgr inż. arch. Elżbieta Czaplak-Sadkowska, na stałe zamieszkała w Szwajcarii.
- ²³ „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Powiat przemyski”, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, J. Samek, Warszawa 1955, mps, Instytut Sztuki PAN w Warszawie.
- ²⁴ Profesor Jan Samek nie odnotował niepublikowanego „Katalogu Sztuki w Polsce. Powiat przemyski” w swojej bibliografii prac naukowych, pomimo że inne niewydrukowane „Katalogi Zabytków Sztuki w Polsce” odnotowywał jako prace niepublikowane. Por. J. Samek, *Opuscula et miscellanea. Prace prof. dr. hab. Jana Sławomira Samka*, [w:] W. Murawiec (red.), *Folia Historica Cracoviensia. Księga Pamiątkowa dla uczczenia P. Profesora dr. hab. Jana Sławomira Samka*, Kraków 2000, s. 17–43.
- ²⁵ G. Stojak (red.), *Przemysł 50 lat temu i dziś. Album fotograficzny*, Przemysł 2003, s. 7–9.
- ²⁶ Pismo Prezydenta Miasta Przemysłu znak: KZ.0717–1/07 z dnia 10.08.2007 roku w sprawie zagrożeń, jakie mogą dotyczyć stanowiska archeologicznego w rejonie niestniejącego renesansowego ratusza i średniowiecznej drewnianej zabudowy Rynku Starego Miasta, w przypadku niewykonania badań archeologicznych przed realizacją projektu płyty Rynku. Odpowiedź, znak: UOZ – 3–4161/14/07.
- ²⁷ Program badań archeologiczno-architektonicznych, związanych z przygotowaniem do realizacji inwestycji: „Wymiana nawierzchni na obszarze Rynku Miasta Przemysłu” został opracowany przez dr. hab. Zbigniewa Pianowskiego, prof. UR, w dniu 22.02.2007 roku w Krakowie.
- ²⁸ Jw., s. 143–144.
- ²⁹ Praca zb. pod kierunkiem B. Kot, *Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2011–2014 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego*, „Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski” T. IV, cz. II, Przemysł 2016, s. 47–50.
- ³⁰ Praca zb. pod kierunkiem G. Stojak, *Katalog zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2011, s. 82.
- ³¹ Wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego obejmującego zespół zabytków miasta Przemysłu decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie z dnia 20.05.1972 r., nr rejestru A-705/709.
- ³² K. Szuwarowski, Z. Wołczyk-Nestorow, M. Wołek, H. Wójcik, *Spis zabytków architektury i budownictwa województwa przemyskiego*, Przemysł 1984, s. 29, 39.
- ³³ Jw., s. 39.
- ³⁴ Praca zb. pod kierunkiem G. Stojak, *Katalog zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego*, Rzeszów 2011, s. 84.
- ³⁵ Wpis do rejestru zabytków Placu Rynkowego i Placu Dominikańskiego decyzją Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu z dnia 24.02.2009 r. znak: UOZ – 4–4148/237/2008/2009, nr rejestru A-331.
- ³⁶ Wpis do rejestru zabytków województwa rzeszowskiego Kamienicy Rynek 1 w Przemysłu decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie z dnia 30.01.1969 r. znak: KL. II-680/5/69, pod nr rejestru A-302.
- ³⁷ Informacja urzędowa Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu z dnia 2.05.2012 roku, znak: UOZ-4.5130.102.2012, zawiadamiająca o nadaniu nowego numeru w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego nr A-812 dla obiektu budynku Rynek 1 (dawny Sąd i Magistrat) w Przemysłu, pow. grodzki.
- ³⁸ G. Krupiński, *Rynek przemyski i jego kamienice*, „Rocznik Przemyski”, t. IX, z. II, 1962, s. 106–108.
- ³⁹ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium Miejskiej Rady Narodowej przy Placu Wielkiego Proletariatu 1 (d. Rynek) w Przemysłu*, Przemysł 1966–68, mps, s. 1.
- ⁴⁰ Jw., s. 32.
- ⁴¹ Por. M. Wagner, *Jan Sechini*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, tom XXXVI, 1995.
- ⁴² J. Motylewicz, *Spółeczeństwo Przemysłu w XVI i XVII wieku*, Rzeszów 2005, s. 45.
- ⁴³ Jw., s. 45–46.
- ⁴⁴ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium...* dz. cyt., s. 32.
- ⁴⁵ Jw., s. 85.
- ⁴⁶ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium...* dz. cyt., s. 2.
- ⁴⁷ J. Motylewicz, *Spółeczeństwo...* dz. cyt., s. 269.
- ⁴⁸ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium...* dz. cyt., s. 2, s. 32–33.
- ⁴⁹ Jw., s. 34.
- ⁵⁰ R. Frazikowa, *Budynek Prezydium...* dz. cyt., s. 34.
- ⁵¹ I. Tokarska, *Karta „biała” obiektu: Budynek Rynek 1 w Przemysłu*, Przemysł 1996 r., mps, s. 2.
- ⁵² Brama Wodna stanowiła jedną z 3 bram uformowanych w murach obronnych miasta. Broniła dostępu do miasta obok 7 baszt, 2 bastei i zamkowej furty. Wybudowana została w latach 1577–1586, a zlokalizowano ją w pobliżu portu rzecznoego na Sanie, u wlotu ulicy Wodnej. Próbę jej rekonstrukcji wykonał mgr inż. architekt Bronisław Gębarowicz. Rysunek wykonany piórkciem i tuszem, został opublikowany w niskonakładowym wydawnictwie albumowym pod redakcją Bronisława Majgiera pt. *Przemysł w grafice Bogusława Gębarowicza*, wydanym przez Towarzystwo Przyjaciół Przemysłu i Regionu w 1991 roku (brak paginacji stron). Natomiast opis wszystkich bram, baszt i murów znajduje się w: L. Hauser, *Monografia miasta Przemysłu*, Przemysł 1991 (reprint), s. 145–153.
- ⁵³ Por. praca zb. pod kierunkiem B. Kot, *Wykaz prac konserwatorskich i remontowo-konserwatorskich wykonanych w latach 2011–2014 przy obiektach zabytkowych z terenu województwa podkarpackiego*, „Podkarpacki Biuletyn Konserwatorski”, T. IV, Cz. II, s. 45–46.
- ⁵⁴ G. Stojak, *Podziemia bazyliki archikatedralnej w Przemysłu i ich rewalizacja w latach 2009–2015*, Rzeszów 2017, passim.
- ⁵⁵ F. Giedroyc, *Wodociągi i kanały miejskie: z dziejów higieny w dawnej Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1907, 5/3, s. 413–414.
- ⁵⁶ M. Udziela, *Wodociągi przemyskie w XVI wieku*, Przemysł 1904.
- ⁵⁷ J. Chmura, T. Mikoś, *Średniowieczny kolektor sanitarny w Przemysłu jako element podziemnej trasy turystycznej*, „Górnictwo i Geoinżynieria” Periodyk AGH, Kraków 2009, R. 33, Z. 3/1, s. 66.
- ⁵⁸ Jw., s. 65–66.
- ⁵⁹ M. Dalecki, *Przemyskie wodociągi...* dz. cyt., s. 98.

Streszczenie

Artykuł pt. *Rewitalizacja Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu w latach 2009–2014* przedstawiony będzie w dwóch częściach, z racji dużej objętości zgromadzonego materiału badawczego.

Część I omawia zarys dotychczasowego stanu badań zabytkowego zespołu przyrynkowych kamienic w Przemyślu, a także przedstawia wybór literatury odnoszącej się do przedmiotowych zabytków. Przytoczone są najstarsze artykuły poświęcone przemyskim kamienicom, ze szczególnym uwzględnieniem opracowań prof. dr. hab. inż. arch. J.T. Frazika oraz mgr inż. arch. Renaty Frazikowej, będącej także historykiem sztuki. Ukazany jest również zarys konserwatorskich zmagania lokalnych służb konserwatorskich z restauracją kamienic w II połowie XX wieku. Omówiono także stan prawny piwnic oraz kolektora sanitarnego, jak też poszczególne formy ochrony zabytkowego rynku, kamienicy mieszczącej piwnice pod budynkiem przy Rynku 1. Część tę zamyka przedstawienie historii piwnic wedle ustaleń oraz badań architektonicznych Renaty Frazikowej odnoszących się do piwnic i przyziemia budynku przy Rynku 1. Na koniec przedstawione zostały rozważania na temat dziejów kolektora sanitarnego, co należy do trudnych spraw, zważywszy na szczupły zasób informacji, materiałów kartograficznych i archiwalnych.

W kolejnym numerze „Wiadomości Konserwatorskich” w 2018 roku opublikowana zostanie część II artykułu. Poświęcona będzie omówieniu prac projektowych i całego procesu zaplanowanej rewitalizacji, a także trwającemu po dziś dzień zagospodarowaniu piwnic oraz kolektora. Podsumowaniem będzie przedstawienie Podziemnej Trasy Turystycznej w Przemyślu, w tym ukazanie jej na tle zasobów podziemnej architektury w Polsce oraz jej wykorzystania w turystyce i promocji dziedzictwa kulturowego regionu.

Abstract

The article entitled *Revitalisation of the Underground Tourist Route in Przemyśl in the years 2009–2014* will be presented in two parts because of the large amount of collected research material.

Part 1 discusses the current state of research of the historic complex of market square tenement houses in Przemyśl, and presents a selection of literature referring to the monuments in question. The oldest articles devoted to tenement houses in Przemyśl are quoted, with particular attention to the studies by Prof. dr. hab. inż. arch. J. T. Frazik, and mgr inż. arch. Renata Frazikowa, an art historian. It also describes the outline of a conservation struggle of the local conservation services to restore tenement houses during the 2nd half of the 20th century. The legal state of the cellars and the collector sewer was described, as well as particular forms of protecting the historic market square, and the tenement house with cellars underneath it at 1 Market Square. This part concludes with a presentation of the history of the cellars according to the findings and architectonic research conducted by Renata Frazikowa, related to the cellars and basement of the building at 1 Market Square. And finally, considerations on the history of the collector sewer are presented, which is a difficult issue considering the limited amount of information, cartographic and archive materials.

Part 2 of the article will be published in the next issue of “Conservation News” in the year 2018. It will be devoted to describing project work and the whole process of planned revitalisation, as well as the development of cellars and the collector sewer continuing till today. It will conclude with the presentation of the Underground Tourist Route in Przemyśl, including showing it against the background of underground architecture in Poland and its use in tourism and promotion of the cultural heritage of the region.